

DE KEUZE

Leven in vrijheid

DR. EDITH EVA EGER

met Esmé Schwall Weigand

Mijn geheim hield me gevangen

Ik wist niets van het geladen pistool onder zijn overhemd, maar op het ogenblik dat commandant Jason Fuller mijn kantoor in El Paso binnenliep op een zomerse dag in 1980, kromp mijn maag ineen en voelde ik het prikken achter in mijn nek. De oorlog had me geleerd om gevaar te voelen, zelfs nog voordat ik kon uitleggen waarom ik bang was.

Jason was lang en had het afgetrainde lichaam van een sporter, maar het was zo stijf dat hij eerder een houten pop leek dan een mens. Zijn blauwe ogen waren afstandelijk, zijn kaak stond strak en hij wilde (of kon) niet spreken. Ik leidde hem in de richting van de witte bank in mijn kantoor. Hij ging stijfsjes zitten, met zijn vuisten stevig tegen zijn knieën gedrukt. Ik had Jason nooit eerder ontmoet en had geen idee waar zijn catatonische toestand door werd veroorzaakt. Zijn lichaam was dichtbij genoeg om het aan te raken, en zijn pijn was bijna tastbaar, maar hij was ver weg, verloren. Hij leek niet eens mijn grijze poedel Tess op te merken. Zij hield de wacht naast mijn bureau, als een tweede levend standbeeld in de kamer.

Ik haalde diep adem en zocht naar een manier om het gesprek te openen. Soms begon ik een eerste sessie door mezelf voor te stellen en een beetje over mijn achtergrond en aanpak te vertellen. Soms ging ik er meteen voor en begon ik met het vaststellen en onderzoeken van de gevoelens die de patiënt naar mijn kantoor hadden gebracht. Bij Jason leek het noodzakelijk om hem niet met te veel informatie te overspoelen, noch hem te snel te vragen om zich kwetsbaar op te stellen. Hij zat compleet op slot. Ik moest een manier zien te vinden om hem de veiligheid en de toestemming die hij nodig had te geven, zodat hij het risico durfde te nemen om me te laten zien wat hij zo krampachtig binnen in zich bewaakte. Bovendien moest ik aandacht besteden aan het waarschu-

wingssysteem van mijn lichaam, zonder dat ik het gevoel voor gevaar mijn vermogen om te helpen liet overweldigen.

‘Hoe kan ik nuttig voor je zijn?’ vroeg ik.

Hij antwoordde niet. Hij knipperde niet eens met zijn ogen. Hij deed me denken aan een personage in een mythe of legende die in een steen was veranderd. Welke magische toverspreuk kon hem bevrijden?

‘Waarom nu?’ vroeg ik hem. Dit was mijn geheime wapen. De vraag die ik altijd stel aan mijn patiënten bij het eerste bezoek. Ik moet weten waarom ze gemotiveerd zijn om te veranderen. Waarom ze uitgerkend vandaag willen beginnen om met mij samen te werken. Waarom is vandaag anders dan gisteren, of vorige week, of vorig jaar? Waarin verschilt vandaag van morgen? Soms duwt onze pijn tegen ons aan, en soms trekt onze hoop aan ons. Door te vragen ‘Waarom nu?’ stel ik niet slechts een vraag, maar vraag ik naar alles.

Een van zijn ogen knipperde als bij een zenuwtic. Maar hij zei niets.

‘Vertel me waarom je hier bent,’ zei ik nog eens.

Nog steeds zei hij niets.

Mijn lichaam verstrakte. Ik voelde een golf van onzekerheid door me heen gaan. Ik werd me bewust van de penibele en cruciale tweesprong waarop we ons bevonden: twee mensen tegenover elkaar, beiden kwetsbaar. Beiden namen we een risico terwijl we probeerden om het leed te benoemen en er een geneesmiddel voor te vinden. Jason was niet officieel naar mij doorverwezen. Het bleek dat hij uit zichzelf naar mij toe was gekomen, uit vrije wil. Maar ik wist uit klinische en persoonlijke ervaring dat zelfs als iemand ervoor kiest om te genezen, hij of zij jarenlang vast kan blijven zitten.

Als ik er niet in slaagde hem te bereiken, was, gezien de ernst van zijn symptomen, mijn enige alternatief hem doorverwijzen naar mijn collega, het hoofd psychiatrie in het William Beaumont Army Medical Center, waar ik mijn promotieonderzoek had verricht. Dr. Harold Kolmer zou Jasons catatonie diagnosticeren, hem laten opnemen, en waarschijnlijk een antipsychotisch medicijn zoals Haldol voorschrijven. Ik stelde me Jason voor in een ziekenhuisjurk met nog steeds die nietsziende ogen terwijl zijn lichaam, dat nu zo gespannen was, geteisterd zou worden door de spiertrekkingen die vaak de bijwerking zijn van de medicijnen die worden voorgeschreven om een psychose te behandelen. Ik ben absoluut afhankelijk van de expertise van mijn collega-psychiaters,

en ik ben dankbaar voor de medicijnen die levens redden. Maar ik houd er niet van om meteen een ziekenhuisopname voor te stellen als er een kans op succes is met therapeutisch ingrijpen. Ik vreesde dat Jason, als ik zou voorstellen dat hij moest worden opgenomen en met medicijnen moest worden behandeld zonder eerst de andere mogelijkheden te verkennen, de ene gevoelloosheid zou inruilen voor de andere, verstijfde ledematen voor onwillekeurige bewegingen, ook wel dyskinesie genoemd: een ongecoördineerde dans van voortdurende tics en bewegingen waarbij het zenuwstelsel het signaal naar het lichaam stuurt om te bewegen zonder toestemming van de hersenen. Zijn pijn, ongeacht waar deze door werd veroorzaakt, zou verdoofd worden door de medicijnen, maar de pijn zou niet verdwijnen. Hij zou zich misschien beter gaan voelen, of hij zou minder gaan voelen (iets wat we vaak verwarren met ons beter voelen), maar hij zou niet genezen zijn.

Terwijl de minuten zich traag voortsleepten, vroeg ik me af wat ik nu moest doen met Jason die als bevroren op mijn bank zat. Hij was hier uit eigen beweging, maar zat nog steeds gevangen in zichzelf. Ik had slechts een uur. Eén kans. Zou ik hem kunnen bereiken? Zou ik hem kunnen helpen om zijn mogelijke gewelddadigheid, die ik net zo goed kon voelen als de koude lucht van de airconditioning op mijn huid, te verminderen? Kon ik hem helpen om in te zien dat hij, ongeacht zijn problemen en zijn pijn, zelf de sleutel in handen had voor zijn eigen vrijheid? Op dat moment wist ik nog niet dat wanneer ik Jason op precies die dag niet had kunnen bereiken, er een lot op hem had gewacht dat erger was dan een ziekenhuiskamer. Hij zou dan een leven zijn gaan leiden in een echte gevangenis, waarschijnlijk in een dodencel. Op dat moment wist ik slechts dat ik het moest proberen.

Terwijl ik Jason bestudeerde, wist ik dat ik, als ik hem wilde bereiken, geen gevoelstaal moest gebruiken. Ik zou een taal gebruiken die prettiger en bekender was voor iemand die in het leger zat. Ik zou hem orders geven. Ik voorvoelde dat de enige hoop om hem te bevrijden lag in het in beweging zetten van het bloed in zijn lichaam.

‘We gaan een wandeling maken,’ zei ik. Ik vroeg niet om toestemming. Ik gaf een bevel. ‘Commandant, we gaan Tess uitlaten in het park. En wel nu.’

Jason leek eventjes in paniek. Hier stond een vrouw, een vreemde, die hem met een zwaar Hongaars accent vertelde wat hij moest doen. Ik zag

hem rondkijken en hoorde hem bijna denken: hoe kom ik hier weg? Maar hij was een brave soldaat. Hij stond op.

‘Ja, mevrouw,’ zei hij. ‘Goed, mevrouw.’

Ik zou snel genoeg de oorzaak van Jasons trauma achterhalen, en hij zou ontdekken dat we ondanks onze duidelijke verschillen veel met elkaar gemeen hadden. We hadden beiden te maken gehad met geweld. We wisten allebei hoe het was om als verstijfd te zijn. Ik droeg ook een wond met me mee, een verdriet dat zo diep zat dat ik jarenlang niet in staat was geweest om er met wie dan ook over te spreken.

Mijn verleden achtervolgde me nog steeds. Elke keer als ik sirenes, zware voetstappen of schreeuwende mannen hoorde, overviel me een angstig, duizeligmakend gevoel. Ik had geleerd dat dit een trauma was: een bijna voortdurend gevoel in mijn maag dat er iets mis was, of dat er iets verschrikkelijks stond te gebeuren, de automatische angstreactie in mijn lichaam die me vertelde dat ik moest wegrennen, moest schuilen, mezelf moest verstoppen voor het gevaar dat overal op de loer lag. En mijn trauma kan nog steeds naar boven komen door doodgewone gebeurtenissen. Een plotselinge aanblik of een bepaalde geur kan me terugbrengen naar het verleden. Op de dag dat ik commandant Fuller ontmoette, waren er al meer dan dertig jaar voorbijgegaan sinds ik was bevrijd uit de concentratiekampen van de Holocaust. Nu is het meer dan zeventig jaar geleden. Wat er is gebeurd, mag nooit meer vergeten worden en kan nooit worden veranderd. Maar in de loop der tijd heb ik geleerd dat ik ervoor kan kiezen hoe ik reageer op het verleden. Ik kan me ellendig voelen of ik kan hoopvol zijn. Ik kan depressief zijn of gelukkig. We hebben altijd die keuze, die mogelijkheid om er de leiding over te nemen. Ik ben hier, dit is het heden. Dit zinnetje heb ik mezelf aangeleerd te zeggen, telkens weer, tot het paniekerige gevoel wegebt.

De gangbare opvatting is dat wanneer iets je dwarszit of je angstig maakt, je er gewoon niet naar moet kijken. Blijf er niet in hangen. Blijf erbij uit de buurt. Zodoende rennen we weg van trauma's en moeilijkheden uit het verleden, van ongemak of een conflict dat we nu ervaren. Het grootste deel van mijn volwassen leven dacht ik dat mijn overleven in het heden afhing van het opgesloten houden van het verleden en zijn duistere kanten. Toen ik in de jaren vijftig als nieuwe immigrant in Baltimore woonde, wist ik niet eens hoe ik Auschwitz in het Engels moest

uitspreken. Niet dat ik aan iemand had willen vertellen dat ik daar had gezeten, als ik dat al had gekund. Ik wilde geen medelijden. Ik wilde niet dat iemand het wist.

Ik wilde gewoon op-en-top Amerikaans zijn. Ik wilde Engels spreken zonder accent. Ik wilde me verstoppen voor het verleden. In mijn verlangen om erbij te horen, in mijn angst om door het verleden te worden opgeslokt, werkte ik erg hard om mijn pijn verborgen te houden. Ik had nog niet ontdekt dat zowel mijn zwijgen als mijn wens om te worden geaccepteerd voortkwam uit angst, en dat het manieren waren om weg te lopen van mezelf. Doordat ik ervoor koos om het verleden en mezelf niet rechtstreeks onder ogen te zien, koos ik er, tientallen jaren nadat mijn gevangenschap letterlijk was beëindigd, nog altijd voor om niet vrij te zijn. Mijn geheim hield me gevangen.

De catatonische commandant die als verstijfd op mijn bank zat herinnerde mij eraan wat ik uiteindelijk had ontdekt: dat wanneer we onze waarheden en verhalen dwingen om zich te verstoppen, de geheimen hun eigen trauma, hun eigen gevangenis kunnen worden. In plaats van dat de pijn minder wordt, wordt datgene wat we weigeren te accepteren net zo'n onontkoombare gevangenis als een echte gevangenis met stenen muren en ijzeren tralies. Als we onszelf niet toestaan om te rouwen om ons verdriet, onze wonden en teleurstellingen, zijn we ertoe verdoemd om ze telkens opnieuw te beleven.

Je kunt vrijheid vinden in het accepteren van wat er is gebeurd. Vrijheid betekent dat we de moed verzamelen om de gevangenis af te breken, steen voor steen.

* * *

Slechte dingen overkomen iedereen ben ik bang. Daar kunnen we niets aan veranderen. Als je een blik werpt op je geboorteakte, staat daar dan op dat het leven gemakkelijk zal zijn? Nee, dat staat er niet. Maar zoveel van ons blijven vastzitten in een trauma of verdriet en zijn daardoor niet in staat om het leven ten volle te ervaren. Dit kunnen we wel veranderen.

Een tijdje terug zat ik op JFK Airport te wachten op mijn vlucht naar huis, naar San Diego, en ik bestudeerde de gezichten van iedere vreemde die voorbijliep. Wat ik zag, trof me zeer diep. Ik zag verveling, woede, spanning, zorgen, verwarring, ontmoediging, teleurstelling, verdriet en,

het zorgwekkendste van alles, leegte. Het maakte me erg verdrietig dat ik zo weinig vreugde zag, zo weinig lol. Zelfs op de saaiste momenten in ons leven zijn er mogelijkheden om hoop, veerkracht en geluk te ervaren. Het gewone leven is ook leven. Net als een pijnlijk leven of een stressvol leven. Waarom hebben we er zo'n moeite mee om ons levendig te voelen? Weerhouden we onszelf ervan om het leven volledig te voelen? Waarom is het zo moeilijk om het leven tot leven te brengen?

Als je me zou vragen wat de meest voorkomende diagnose is bij de mensen die ik behandel, dan zou ik niet 'een depressie' of 'het posttraumatisch stressyndroom' antwoorden, hoewel deze aandoeningen allebei erg vaak voorkomen onder degenen die ik heb gekend, van wie ik heb gehouden en die ik naar vrijheid heb begeleid. Nee, ik zou zeggen dat mijn patiënten hevig verlangen naar iets. We verlangen naar goedkeuring, aandacht en genegenheid. We verlangen naar de vrijheid om het leven te accepteren en onszelf echt te leren kennen en te zijn.

Mijn eigen zoektocht naar vrijheid en mijn jarenlange ervaring als gediplomeerd klinisch psycholoog hebben me geleerd dat lijden universeel is. Maar het slachtofferschap is optioneel. Er zit een verschil tussen 'het slachtoffer worden van' en 'de slachtofferrol'. De kans is groot dat we gedurende ons leven allemaal een keer op een bepaalde manier ergens het slachtoffer van worden. Op een bepaald moment zullen we lijden onder een kwelling, ramp of misbruik, veroorzaakt door omstandigheden, mensen of organisaties waar we weinig tot geen invloed op hebben. Zo zit het leven in elkaar. Dat is 'het slachtoffer worden van'. Het komt van buitenaf. Het is die pestkop in de buurt, de leidinggevende die tiert, de echtgenoot die slaat, de geliefde die je bedriegt, de discriminerende wet, het ongeluk waardoor je in het ziekenhuis belandt.

Daartegenover staat de slachtofferrol, die van binnenuit komt. Niemand kan van jou een slachtoffer maken. Dat kan alleen jijzelf. We worden niet een slachtoffer door wat er met ons gebeurt, maar doordat we ervoor kiezen om vast te houden aan onze slachtofferrol. We ontwikkelen de denkwijze van een slachtoffer: een manier van denken en zijn die star, verwijtend, pessimistisch, bestraffend en zonder gezonde beperkingen of grenzen is. We zitten dan vast in het verleden, we zijn niet in staat te vergeven. Wanneer we kiezen voor de beperkte denkwijze van het slachtoffer, worden we onze eigen gevangenisbewaarders.

Ik wil één ding heel duidelijk maken. Als ik het heb over slachtoffers

en overlevenden van concentratiekampen, dan geef ik niet de slachtoffers, van wie zovelen nooit een kans maakten, de schuld. Ik kan nooit degenen beschuldigen die meteen naar de gaskamers werden gestuurd of die stierven in hun bed, of zelfs degenen die tegen het hek van schrikdraad aan renden. Ik rouw om alle mensen over de hele wereld die zijn veroordeeld tot geweld en vernietiging. Maar ik leef om anderen te helpen sterker te worden ondanks alle moeilijkheden in het leven.

Ik wil ook zeggen dat er geen hiërarchie is in het lijden. Het is niet zo dat mijn pijn erger of minder erg is dan die van jou. Er bestaat geen grafiek waarop we de relatieve belangrijkheid van het ene leed met het andere kunnen vergelijken. Mensen zeggen weleens tegen me: 'Ik heb het soms best moeilijk in mijn leven, maar ik mag niet klagen. Ik heb Auschwitz niet meegemaakt.' Dat soort vergelijkingen kunnen ertoe leiden dat we ons eigen lijden bagatelliseren of als minder belangrijk afdoen. Een overlevende zijn, iemand die 'weer opbloeit', vereist volledige acceptatie van wat er was en wat er is. Als we onze pijn bagatelliseren of onszelf straffen omdat we ons verloren, geïsoleerd of bang voelen vanwege de uitdagingen in ons leven, hoe onbetekenend deze uitdagingen ook mogen zijn voor anderen, dan kiezen we nog steeds voor de slachtofferrol. We zien onze keuzes niet. We veroordelen onszelf. Ik wil niet dat je mijn verhaal leest en zegt: 'Mijn lijden is minder belangrijk.' Ik wil dat je mijn verhaal leest en zegt: 'Als zij het kan, dan kan ik het ook!'

Op een ochtend had ik twee patiënten achter elkaar. Allebei waren moeder en in de veertig. De eerste vrouw had een dochter die leed aan hemofilie en die stervende was. Het grootste deel van de afspraak zat ze te huilen en vroeg ze zich af waarom God het leven van haar kind wegnam. Het deed me veel pijn deze vrouw zo te zien. Ze wijdde zich geheel aan de zorg voor haar dochter en was kapot van het op handen zijnde verlies. Ze was boos, ze was verdrietig en ze wist niet of ze de pijn kon overleven.

De andere patiënt kwam net van de golfclub, niet uit het ziekenhuis. Zij bracht ook het merendeel van het uur huilend door. Ze was overstuur omdat haar nieuwe Cadillac, die zojuist was afgeleverd, niet de juiste kleur geel had. Oppervlakkig gezien leek haar probleem kleinzielig, helemaal als je het vergeleek met het verdriet dat mijn patiënt ervoor had gehad over haar kind dat op sterven lag. Maar ik wist genoeg over haar om te begrijpen dat haar tranen van teleurstelling over de kleur van haar

auto in werkelijkheid tranen waren over de grotere dingen in haar leven, die niet zo hadden uitgedrukt als ze had gehoopt. Ze zat gevangen in een eenzaam huwelijk, had een zoon die van de zoveelste school was getrapd, en ze had haar hoop op een carrière opgegeven om meer beschikbaar te zijn voor haar man en kind. Vaak staat het kleine verdriet in ons leven symbool voor het grotere verdriet. De schijnbaar onbetekenende zorgen vertegenwoordigen een grotere pijn.

Ik beseftte die dag hoeveel deze twee patiënten, die zo verschillend leken, gemeen hadden, met elkaar en met alle andere mensen overal ter wereld. Beide vrouwen reageerden op een situatie waar ze geen vat op hadden en waarbij hun verwachtingen in de war waren geschopt. Beiden hadden het moeilijk en hadden pijn, omdat iets niet liep zoals ze wilden of niet was wat ze ervan hadden verwacht. Allebei probeerden ze zich te verzoenen met de situatie zoals ze was en hoe zij dachten dat ze had moeten zijn. De pijn van beide vrouwen was echt. Beiden zaten gevangen in menselijk drama: ze bevonden zich in een situatie die ze niet hadden kunnen voorzien en waarop ze zich niet voorbereid voelden. Beide vrouwen verdienden mijn medeleven. Beiden hadden de potentie om te genezen. Beide vrouwen, net als alle andere mensen, konden kiezen welke houding ze aannamen en welke actie ze zouden ondernemen om van een slachtoffer in een overlevende te veranderen, zelfs als hun omstandigheden hetzelfde bleven. Overlevenden hebben geen tijd om zich af te vragen: 'Waarom ik?' Voor overlevenden is de enige relevante vraag: 'Wat doen we nu?'

Of je nu aan het begin van je leven staat, halverwege bent of richting het einde gaat, of je nu hevig lijden hebt meegemaakt of pas net aan de strijd begint, of je nu voor het eerst verliefd bent of dat je levenspartner van ouderdom overlijdt, of je nu aan het herstellen bent van een gebeurtenis die je leven heeft veranderd of op zoek bent naar wat kleine aanpassingen in je leven waardoor je er meer plezier in krijgt... Ik zou je graag willen helpen ontdekken hoe je uit het concentratiekamp van je eigen gedachten kunt ontsnappen en de persoon kunt worden die je zou moeten zijn. Ik wil je graag helpen om je te bevrijden van het verleden, van mislukkingen en angsten, van woede en fouten, van spijt en onverwerkt verdriet, en ik wil dat je de vrijheid ervaart om van het volle, rijke feest van het leven te genieten. We kunnen er niet voor kiezen om een leven te

leiden dat vrij is van pijn. Maar we kunnen er wel voor kiezen om vrij te zijn, om te ontsnappen aan het verleden, ongeacht wat ons overkomt, en om dat wat mogelijk is te accepteren. Ik nodig je uit om de keuze te maken vrij te zijn.

Net als de challe die mijn moeder vroeger maakte voor onze sabbatsmaaltijd, bestaat dit boek uit drie strengen: het verhaal van mijn overleving, het verhaal van mijn genezing en de verhalen van de dierbare mensen die ik bij hun reis naar vrijheid mocht begeleiden. Ik heb mijn ervaringen zo goed als ik me ze kan herinneren weergegeven. De verhalen over de patiënten geven accuraat de kern van hun ervaringen weer, maar ik heb alle namen en details waaraan ze te herkennen zouden zijn veranderd. In sommige gevallen heb ik verhalen van patiënten die zich door dezelfde uitdagingen heen werkten samengevoegd. Wat nu volgt is het verhaal van de keuzes, groot en klein, die ons kunnen leiden van trauma naar overwinning, van duisternis naar licht, van gevangenschap naar vrijheid.

De vier vragen

Als ik mijn hele leven in één moment kon vangen, in één stilstaand beeld, is dat het volgende: drie vrouwen in donkerkleurige wollen jassen die met hun armen in elkaar gehaakt wachten in een kale tuin. Ze zijn uitgeput. Ze hebben stof op hun schoenen. Ze staan in een lange rij.

De drie vrouwen zijn mijn moeder, mijn zus Magda en ik. Dit is ons laatste moment samen. Dat weten we nog niet. We weigeren daarover na te denken. Of we zijn te uitgeput om zelfs maar te speculeren over wat ons te wachten zou kunnen staan. Het is een moment van scheiding: moeders van dochters, het leven zoals het was van alles wat daarna komt. Toch kan alleen de achteraf verkregen kennis hier betekenis aan geven.

Ik zie ons drieën van achteren, alsof ik de volgende in de rij ben. Waarom laat de herinnering me het achterhoofd van mijn moeder zien, maar niet haar gezicht? Haar lange haar is op kunstige wijze gevlochten en zit boven op haar hoofd vastgespeld. Magda's lichtbruine, golvende haar raakt haar schouders. Mijn donkere haar is weggestopt onder een sjaal. Mijn moeder staat in het midden, en Magda en ik leunen tegen haar aan. Het is onmogelijk vast te stellen of wij degenen zijn die onze moeder ondersteunen of dat het omgekeerde het geval is, dat haar kracht de pilaar is die Magda en mij ondersteunt.

Dit moment is het begin van de grote verliezen in mijn leven. Zeventig jaar lang ben ik telkens weer teruggekeerd naar dit beeld van ons drieën. Ik heb het bestudeerd alsof ik, als ik het maar kritisch genoeg bekijk, iets kostbaars kan terugvinden. Alsof ik het leven dat voorafging aan dit moment, het leven dat voorafging aan het verlies, kan terughalen. Alsof zoiets mogelijk is.

Ik ben teruggekeerd zodat ik nog iets langer in dit moment kan verblijven, toen onze armen in elkaar gehaakt waren en we bij elkaar hoor-

den. Ik kan onze afhanginge schouders zien. Het stof dat zich heeft vastgezet aan de onderkant van onze jassen. Mijn moeder. Mijn zus. Ik.

* * *

Onze jeugdherinneringen zijn vaak fragmenten, korte momenten of ontmoetingen, die samen het plakboek van ons leven vormen. Ze zijn alles wat we hebben om het verhaal te begrijpen dat we aan onszelf vertellen over wie we zijn.

Zelfs voordat we van elkaar gescheiden werden, is mijn dierbaarste herinnering aan mijn moeder, hoewel ik die koester, vol van verdriet en verlies. We zijn alleen in de keuken, waar ze het overgebleven deel van de strudel inpakt, gemaakt met het deeg dat ik haar met de hand heb zien snijden en dat ze als zwaar linnen over de eettafel drapeerde. 'Lees me voor,' zegt ze, en ik pak een versleten exemplaar van *Gejaagd door de wind* van haar nachtkastje. We hebben het een keer eerder helemaal gelezen. Nu zijn we opnieuw begonnen. Ik blijf even hangen bij de mysterieuze opdracht, geschreven in het Engels, op de titelpagina van het vertaalde boek. Het is het handschrift van een man, maar het is niet mijn vaders handschrift. Het enige wat mijn moeder erover wil zeggen is dat het boek een geschenk was van een man die ze kende toen ze op het ministerie van Buitenlandse Zaken werkte, voordat ze mijn vader leerde kennen.

We zitten naast de houtkachel op stoelen met een rechte rug. Ik lees dit boek voor volwassenen vloeiend voor, hoewel ik slechts negen jaar oud ben. 'Ik ben blij dat je hersens hebt, want van je uiterlijk moet je het niet hebben,' heeft mijn moeder meer dan eens tegen me gezegd. Het is een compliment en belediging ineen. Ze kan hard tegen me zijn. Maar ik geniet van deze momenten. Als we samen lezen, hoef ik haar niet met iemand anders te delen. Ik ga op in de woorden en het verhaal, en het gevoel dat ik samen met haar in een bepaalde wereld ben. Scarlett keert aan het eind van de oorlog terug naar Tara en komt erachter dat haar moeder is overleden en dat haar vader geheel is opgeslokt door zijn verdriet. 'Met God als getuige,' zegt Scarlett, 'zal ik nooit meer honger lijden.' Mijn moeder heeft haar ogen gesloten en leunt met haar hoofd tegen de rugleuning van de stoel. Ik wil bij haar op schoot kruipen. Ik wil mijn hoofd tegen haar borst vlijen. Ik wil dat ze met haar lippen mijn haar aanraakt.

‘Tara...’ zegt ze. ‘Amerika, nou, dat land zou ik graag nog weleens willen zien.’ Ik wilde dat ze mijn naam zou zeggen met dezelfde zachtheid die ze bewaart voor een land waar ze nooit is geweest. Alle geuren in de keuken van mijn moeder zijn voor mij verbonden aan het drama van honger en feestmalen. Altijd, zelfs tijdens feestmalen, voel ik dat verlangen. Ik weet niet of het haar verlangen is of het mijne, of dat het iets is wat we met elkaar gemeen hebben.

We zitten met het vuur tussen ons in.

‘Toen ik net zo oud was als jij...’ begint ze.

Nu ze spreekt ben ik bang om me te bewegen, uit angst dat ze dan niet verdergaat.

‘Toen ik net zo oud was als jij, sliepen de kleintjes bij elkaar, en mijn moeder en ik deelden een bed. Op een ochtend werd ik wakker omdat mijn vader naar me riep: “Ilonka, maak je moeder eens wakker, ze heeft geen ontbijt voor me gemaakt noch mijn kleren klaargelegd.” Ik draaide me om naar mijn moeder onder de dekens. Maar ze bewoog niet. Ze was dood.’

Ze heeft me dit nog nooit verteld. Ik wil elk detail weten over dit moment waarop een dochter wakker wordt naast haar overleden moeder. Maar ik wil ook wegstijgen. Het is te angstaanjagend om over na te denken.

‘Toen ze haar die middag begroeven, dacht ik dat ze haar levend hadden begraven. Die avond zei mijn vader tegen me dat ik het avondeten voor het gezin moest klaarmaken. Dus dat deed ik.’

Ik wacht op de rest van het verhaal. Ik wacht op de les aan het eind of de geruststelling.

‘Bedtijd,’ is alles wat mijn moeder zegt. Ze buigt zich voorover om de as onder de kachel te vegen.

Voetstappen stampen door de hal aan de andere kant van de deur. Ik kan mijn vaders tabak ruiken nog voordat ik het gerinkel van zijn sleutels hoor.

‘Dames,’ roept hij, ‘zijn jullie nog op?’ Hij komt de keuken binnen met zijn glimmende schoenen en een keurig pak aan. Hij heeft een brede grijns op zijn gezicht. Ook houdt hij een zakje in zijn hand dat hij aan mij geeft, terwijl hij een luide zoen op mijn voorhoofd plant. ‘Ik heb weer gewonnen,’ scheidt hij op. Altijd als hij kaart- of biljart speelt met zijn vrienden, deelt hij de buit met mij. Deze avond heeft hij een petitfour

met roze glazuur meegenomen. Als ik mijn zus Magda was, zou mijn moeder, die zich altijd zorgen maakt over Magda's gewicht, het gebakje weggrissen, maar ze knikt naar me en geeft me zodoende toestemming om het op te eten.

Ze staat op en loopt van het fornuis naar de wasbak. Mijn vader onderschept haar, tilt haar hand op zodat hij haar door de kamer kan zwieren, wat ze stijfjes en zonder te lachen doet. Hij trekt haar naar zich toe om haar te omarmen, één hand op haar rug, de andere plagend op haar borst. Mijn moeder schudt hem van zich af.

'Ik ben een teleurstelling in de ogen van je moeder,' zegt mijn vader tegen mij op half fluisterende toon als we de keuken verlaten. Is het zijn bedoeling dat zij hem hoort, of is dit een geheim dat slechts voor mij bedoeld is? Hoe dan ook, het is iets wat ik wegstop om later over na te denken. Toch jaagt de bitterheid in zijn stem mij angst aan. 'Ze wil elke avond naar de opera, ze wil een chic, werelds leven leiden. Ik ben maar een kleermaker. Een kleermaker en een biljartspeler.'

Mijn vaders verslagen toon verwacht me. Hij staat goed bekend in onze stad, de mensen vinden hem aardig. Hij is speels, goedlachs, lijkt zich altijd op zijn gemak te voelen en is energiek. Het is leuk om hem erbij te hebben. Hij gaat graag uit met zijn vele vrienden. Hij houdt van eten (vooral de ham die hij soms ons koosjere huishouden binnensmokkelt en dan opeet boven het krantenpapier waarin het vlees verpakt zat. Hij voert me hapjes verboden varkensvlees en ondergaat ondertussen de beschuldigingen van mijn moeder dat hij een slecht rolmodel is). Zijn kleermakerswinkel heeft twee gouden medailles gewonnen. Hij is niet slechts iemand die strakke naden en rechte zomen kan naaien. Hij is een ware meester in de haute couture. Zo heeft hij mijn moeder ontmoet. Ze kwam zijn winkel binnen omdat ze een jurk nodig had, en zijn werk werd sterk aanbevolen. Toch had hij liever arts willen worden, een droom die zijn vader had ontmoedigd, en om de zoveel tijd kwam zijn teleurstelling in zichzelf weer naar boven.

'Je bent niet zomaar een kleermaker, papa,' verzeker ik hem. 'Je bent de beste kleermaker!'

'En jij zult de best geklede dame van Košice worden,' zegt hij tegen me terwijl hij me over mijn hoofd aait. 'Je hebt het perfecte figuur voor mode.'

Hij lijkt zich weer te herinneren wie hij is. Hij heeft zijn teleurstelling

weer terug in de schaduwen geduwd. We bereiken de deur naar de slaapkamer die ik deel met Magda en onze middelste zus Klara. Ik zie voor me hoe Magda doet alsof ze haar huiswerk maakt en hoe Klara snarenhars van haar viool veegt. Mijn vader en ik staan nog even stil voor de deur. We zijn er geen van beiden klaar voor om onze eigen weg te gaan.

‘Wist je dat ik graag wilde dat je een jongen was?’ vraagt mijn vader. ‘Ik smet met de deur toen jij werd geboren. Ik was zo kwaad dat ik weer een dochter had gekregen. Maar nu ben jij de enige met wie ik kan praten.’ Hij kust mijn voorhoofd.

Ik houd van mijn vaders aandacht. Net als die van mijn moeder is hij kostbaar, en onbestendig. Alsof het feit dat ik hun liefde waard ben minder te maken heeft met mij en meer met hun eenzaamheid. Alsof mijn identiteit niet draait om wie ik ben of wat ik heb, maar slechts een maatstaf is van wat ieder van mijn ouders mist.

‘Slaap lekker, Dicuka,’ zegt mijn vader uiteindelijk. Hij gebruikt het koosnaampje dat mijn moeder voor mij heeft bedacht. Die-tsjoe-ka. Deze lettergrepen zonder betekenis klinken me als muziek in de oren. ‘Zeg tegen je zussen dat het tijd is om te gaan slapen.’

Als ik de slaapkamer binnenkom, begroeten Magda en Klara me met een liedje dat ze voor mij hebben bedacht. Ze verzonnen het toen ik drie jaar oud was en een van mijn ogen scheef ging staan na een verkeerd uitgevoerde medische ingreep. ‘Je bent zo lelijk, je bent zo nietig,’ zingen ze. ‘Je zult nooit een man vinden.’ Sinds het ongeluk houd ik mijn ogen op de grond gericht als ik loop, zodat ik niet hoeft te zien hoe mensen naar mijn scheve gezicht kijken. Ik heb nog niet geleerd dat het probleem niet is dat mijn zussen mij pesten met een gemeen liedje; het probleem is dat ik hen geloof. Ik ben er zo van overtuigd dat ik minderwaardig ben dat ik mezelf nooit met mijn eigen voornaam voorstel. Ik zeg nooit tegen mensen: ‘Ik ben Edie.’ Klara is een wonderkind op de viool. Ze kon het vioolconcert van Mendelssohn al spelen toen ze vijf was. ‘Ik ben Klara’s zus,’ zeg ik altijd.

Maar vanavond heb ik iets bijzonders te horen gekregen. ‘Mama’s moeder overleed toen ze net zo oud was als ik nu ben,’ zeg ik tegen hen. Ik ben zo zeker van de betrouwbaarheid van deze informatie dat het niet bij me opkomt dat dit voor mijn zussen oud nieuws is, dat ik de laatste en niet de eerste ben die dit te horen heeft gekregen.

‘Echt waar?’ vraagt Magda met een stem vol sarcasme, zo overduidelijk

dat zelfs ik het herken. Ze is vijftien en heeft een flinke boezem, sensuele lippen en golvend haar. Zij is de grappenmaakster in onze familie. Toen we jonger waren, leerde ze me hoe we vanuit ons slaapkamerraam druiven konden laten vallen in de koffiekopjes van de mensen die op het terras eronder zaten. Niet lang daarna zou ik, geïnspireerd door haar, mijn eigen spelletjes bedenken, maar tegen die tijd zou de inzet zijn verhoogd. Mijn vriendin en ik zouden op de jongens op school of op straat aflopen. ‘Kom om vier uur naar de klok op het plein. Ik zal er zijn,’ zouden we kwinkeleren, terwijl we hevig met onze ogen knipperden. Ze zouden komen, ze kwamen altijd, soms onbezonnen, soms verlegen, soms vol verwachting. Vanuit de veiligheid van mijn slaapkamer zouden mijn vriendin en ik bij het raam staan kijken naar de jongens.

‘Plaag haar toch niet zo,’ bijt Klara Magda toe. Ze is jonger dan Magda, maar ze springt in de bres voor mij. ‘Je kent toch die foto boven de piano?’ vraagt ze aan me. ‘Die ene waar mama altijd tegen praat? Dat is haar moeder.’ Ik weet over welke foto ze het heeft. Ik heb er elke dag van mijn leven naar gekeken. ‘Help me, help me,’ kreunt onze moeder naar de foto als ze de piano afstof of de vloer veegt. Ik voel me opgelaten omdat ik nooit aan mijn moeder, of aan iemand anders, heb gevraagd wie de persoon op die foto is. En ik ben teleurgesteld dat mijn informatie me geen speciale status bezorgt bij mijn zussen.

Ik ben eraan gewend om de stille, onzichtbare zus te zijn. Het komt niet in me op dat Magda het misschien beu is om altijd de clown te zijn, dat Klara er misschien een hekel aan heeft het wonderkind te zijn. Ze kan niet ophouden met buitengewoon zijn, nog niet voor een seconde, want anders kan alles haar worden afgenomen: de aanbidding waar ze zo aan gewend is, haar hele eigenwaarde. Magda en ik moeten werken om iets te krijgen waarvan we weten dat er nooit genoeg van zal zijn. Klara moet zich zorgen maken over het feit dat ze op elk moment een fatale fout kan begaan en dan alles kwijt zal zijn. Klara speelt al mijn hele leven viool, al sinds ze drie was. Het was pas veel later dat ik besepte hoeveel haar uitzonderlijke talent haar heeft gekost: ze heeft nooit kind kunnen zijn. Ik zag haar nooit met poppen spelen. In plaats daarvan stond ze voor een open raam te oefenen op haar viool en was ze niet in staat om te genieten van haar creatieve genialiteit als ze geen publiek van voorbijgangers bij elkaar wist te sprokkelen om haar te horen spelen.

‘Houdt mama van papa?’ vraag ik nu aan mijn zussen. De afstand tus-

sen onze ouders en de verdrietige dingen die ze mij beiden hebben toevertrouwd doen me realiseren dat ik nog nooit heb gezien dat ze zich omkleedden om samen uit te gaan.

‘Wat is dat nu weer voor een vraag,’ zegt Klara. Hoewel ze mijn zorg ontkent, meen ik een blik van herkenning in haar ogen te zien. We zullen het er nooit meer over hebben, hoewel ik het wel zal proberen. Het zal me jaren kosten om te leren wat mijn zussen al moeten hebben geweten. Dat wat we liefde noemen is vaak iets wat meer voorwaardelijk is, de beloning voor een prestatie, iets waar je genoeg mee neemt.

Terwijl we onze nachtjapon aantrekken en in bed gaan liggen, laat ik mijn zorgen over mijn ouders voor wat ze zijn en denk ik in plaats daarvan aan mijn balletleraar en zijn vrouw, aan het gevoel dat ik krijg als ik met twee of drie treden tegelijk de trap naar de studio neem, mijn schoolleren uittrek en mijn balletpakje en maillot aandoe. Ik zit al op ballet sinds ik vijf ben, sinds mijn moeder aanvoelde dat ik geen musicus was, dat ik andere talenten had. Vandaag hebben we de spagaat geoefend. Onze balletleraar herinnerde ons eraan dat kracht en flexibiliteit onafscheidelijk zijn. Als de ene spier zich spant, moet er een andere ontspannen; om lengte en lenigheid te bereiken, moeten we onze buikspieren aangespannen houden.

Ik heb zijn instructies in mijn hoofd zitten alsof het een gebed is. Ik laat me zakken, rechte rug, buikspieren aangespannen, benen gestrekt uit elkaar. Ik weet dat ik moet blijven ademhalen, en al helemaal als ik het gevoel heb dat ik vastzit. Ik stel me in gedachten voor hoe mijn lichaam zich uitrekt als de snaren op de viool van mijn zus, en daarbij de precieze plek van gespannenheid vindt die het hele instrument doet weerklinken. En ik ben beneden. Ik ben er. Ik zit in een spagaat. ‘Bravo!’ Mijn balletleraar klapt. ‘Hou dit vast.’ Hij tilt me van de grond en boven zijn hoofd. Het is moeilijk om mijn benen volledig gestrekt te houden zonder de vloer te hebben om tegenaan te duwen, maar voor even voel ik me als een geschenk. Ik voel me puur licht. ‘Editke,’ zegt mijn leraar, ‘alle verrukking in het leven komt van binnenuit.’ Het zal me jaren kosten om echt te begrijpen wat hij bedoelt. Op dit moment weet ik dat ik kan ademhalen, draaien, schoppen en buigen. Terwijl mijn spieren uitrekken en sterker worden, lijkt elke beweging, elke positie te schreeuwen: ik besta, ik besta, ik besta. Ik ben ik. Ik ben iemand.

Het geheugen is heilig. Maar het is ook behekst. Het is de plek waar mijn woede en schuldgevoel als hongerige gieren boven dezelfde oude botten cirkelen. Het is de plek waar ik op zoek ga naar het antwoord op de vraag die niet te beantwoorden valt: waarom heb ik het overleefd?

Ik ben zeven en mijn ouders geven een etentje. Ze sturen me de kamer uit om een kan met water te vullen. Vanuit de keuken kan ik hen grappen horen maken: ‘We hadden ons deze kunnen besparen.’ Ik denk dat ze bedoelen dat ze voordat ik geboren werd al een compleet gezin waren. Ze hadden een dochter die piano speelde en een die viool speelde. Ik ben niet nodig, ik ben niet goed genoeg, er is geen plek voor mij, denk ik. Dit is hoe we de feiten in ons leven verkeerd interpreteren, hoe we dingen aannemen en ze niet onderzoeken, hoe we een verhaal bedenken dat we aan onszelf vertellen, waardoor we dat ding in ons waar we al in geloven nog eens versterken.

Als ik acht ben, besluit ik op een dag weg te lopen van huis. Ik wil de theorie testen dat ik overbodig ben, onzichtbaar. Ik wil zien of mijn ouders zelfs maar in de gaten hebben dat ik weg ben. In plaats van naar school te gaan, neem ik de tram naar het huis van mijn grootouders. Ik vertrouw erop dat mijn grootouders – mijn moeders vader en stiefmoeder – me zullen beschermen. Ze voeren voortdurend strijd met mijn moeder om Magda. Zo verstoppen ze bijvoorbeeld koekjes in de ladekast van mijn zus. Voor mij symboliseren ze veiligheid, en tegelijkertijd keuren ze verboden dingen goed. Ze houden elkaars hand vast, iets wat mijn ouders nooit doen. Ze voeren geen toneelstuk op wat de liefde betreft, ze doen niet alsof om elkaars goedkeuring te krijgen. Bij hen is het comfortabel: de geur van gebraden vlees en witte bonen in tomatensaus, van zoet brood, van *cholent*: een stevige stoofpot die mijn grootmoeder op zaterdag in de bakkerij bereidt, omdat ze volgens orthodox gebruik haar eigen oven op die dag niet mag gebruiken.

Mijn grootouders zijn blij dat ik langskom. Het is een prachtige morgen. Ik zit in de keuken en snoep van de notenrol. Maar dan gaat de deurbel. Mijn grootvader opent de voordeur. Even later komt hij de keuken binnenstormen. Hij is nogal doof en waarschuwt me op te luide toon. ‘Verstop je, Dicuka!’ roept hij. ‘Je moeder is hier!’ Terwijl hij me juist probeert te beschermen, verraad hij me.

Wat me het meest verdriet doet is de blik op mijn moeders gezicht als ze me in de keuken van mijn grootouders ziet zitten. Het is niet alleen dat ze verrast is om me hier te zien, het lijkt wel alsof het feit dat ik besta haar overvalt. Alsof ik niet ben wie ze wil of verwacht dat ik ben.

Ik zal nooit mooi zijn – dit heeft mijn moeder me zeer duidelijk gemaakt – maar wanneer ik de leeftijd van tien jaar bereik, verzekert ze me dat ik mijn gezicht niet langer hoeft te verbergen. Dokter Klein in Boedapest zal mijn loensende oog herstellen. In de trein ernaartoe eet ik chocola en geniet ik van de exclusieve aandacht van mijn moeder. Dokter Klein is een beroemdheid, weet mijn moeder me te vertellen, de eerste die oogoperaties zonder verdoving doet. Ik ga zo op in de romantiek van de reis, van het voorrecht dat ik mijn moeder voor mij alleen heb, dat ik niet beseft dat ze me waarschuwt. Het komt niet bij me op dat de operatie pijn zal doen. Niet totdat de pijn me overspoelt. Mijn moeder en haar familieleden, die ons in contact hebben gebracht met de gevierde dokter Klein, houden mijn vernielde lichaam tegen de tafel gedrukt. Erger dan de pijn, die enorm en grenzeloos is, is het gevoel dat de mensen die van me houden me vasthouden zodat ik niet kan bewegen. Pas later, lang nadat de operatie succesvol is gebleken, kan ik de gebeurtenis zien vanuit mijn moeders gezichtspunt, hoe ze moet hebben geleden onder mijn lijden.

Ik ben het gelukkigst als ik alleen ben, als ik me kan terugtrekken in mijn innerlijke wereld. Ik ben dertien als ik op een morgen op weg naar school, een privé-gymnasium, de passen oefen van de 'An der schönen blauen Donau'-dans die mijn balletklas zal opvoeren tijdens een festival aan de rivier. Dan neemt mijn fantasie het over en ga ik op in een nieuwe, zelfbedachte dans, één waarin ik me voorstel hoe mijn ouders elkaar hebben leren kennen. Ik dans hun beide delen. Mijn vader kijkt na een eerste snelle blik voor een tweede keer enorm verrast om naar mijn moeder als hij haar de kamer ziet binnenkomen. Mijn moeder draait sneller, springt hoger. Ik laat mijn hele lichaam buigen in een vreugdevolle lach. Ik heb nooit gezien dat mijn moeder zich verheugde, ik heb haar nooit de slappe lach horen hebben, maar in mijn lichaam voel ik de onontdekte bron van haar geluk.

Als ik op school aankom, is het schoolgeld dat mijn vader me had gegeven om een kwartaal van het schooljaar te betalen weg. Op de een of andere manier, door het zwieren en het dansen, ben ik het verloren.

Ik kijk elke zak en elke vouw in mijn kleding na, maar het geld is weg. De hele dag ben ik bang om het aan mijn vader te vertellen. De angst voelt aan als een klomp ijs onder in mijn maag. Eenmaal weer thuis kan hij me niet aankijken wanneer hij zijn vuisten heft. Dit is de eerst keer dat hij mij, of een van ons, slaat. Hij zegt niets tegen me als hij klaar is. Die nacht in bed wens ik dat ik doodga zodat mijn vader zal lijden voor wat hij me heeft aangedaan. En dan wens ik mijn vader dood.

Geven deze herinneringen me een beeld van mijn kracht? Of van hoe beschadigd ik ben? Misschien is elke jeugd het terrein waarop we proberen vast te stellen hoeveel we ertoe doen, en hoeveel niet, een kaart waarop we de afmetingen en de grenzen van onze waarde bestuderen.

Misschien is het dagelijks leven een studie van dingen die we niet hebben maar waarvan we wensen dat we ze wel hadden, en van de dingen die we wel hebben maar waarvan we wensen dat we ze niet hadden.

Het kostte me vele jaren om te ontdekken dat ik mijn leven met een andere vraag tegemoet kon treden. Niet: 'Waarom bleef ik leven?', maar: 'Wat moet ik doen met het leven dat ik heb gekregen?'

De alledaagse problemen van mijn familie werden bemoeilijkt door grenzen, door oorlogen. Voor de Eerste Wereldoorlog maakte de Slovaakse regio waarin ik werd geboren en opgroeide deel uit van Oostenrijk-Hongarije. Maar in 1918, tien jaar voordat ik het levenslicht zag, werd door middel van het Verdrag van Versailles de kaart van Europa omgegooid en werd er een nieuwe staat gecreëerd. Tsjecho-Slowakije werd samengesteld uit het agrarische Slowakije, de regio waar mijn familie vandaan kwam, waar etnische Hongaren en Slowaken woonden; de meer industriële gebieden van Moravië en Bohemen, waar etnische Tsjechen woonden; en Karpato-Roethenië, een regio die nu deel uitmaakt van Oekraïne. Door het ontstaan van Tsjecho-Slowakije werd mijn geboortestad Kassa in Hongarije Košice in Tsjecho-Slowakije. En mijn familie werd een dubbele minderheid. We waren etnische Hongaren die in een overheersend Tsjechisch land woonden, en we waren nog Joods ook.

Hoewel de Joden sinds de elfde eeuw in Slowakije hadden gewoond, was het pas in 1840 dat ze toestemming kregen om zich te vestigen in Kassa. En zelfs toen maakten de stadsambtenaren, gesteund door de christelijke gilden, het Joodse families moeilijk. Desondanks had Kassa

tegen de eeuwwisseling een van de grootste Joodse gemeenschappen in Europa. In tegenstelling tot wat er in andere Oost-Europese landen, zoals Polen, gebeurde, werden Hongaarse Joden niet in een getto gestopt (vandaar dat mijn familie alleen Hongaars sprak en geen Jiddisch). We werden niet afgezonderd en we hadden veel opleidings-, professionele en culturele mogelijkheden. Maar we werden wel geconfronteerd met vooroordelen, subtiel of meer uitgesproken. Antisemitisme was geen uitvinding van de nazi's. Toen ik opgroeide ontwikkelde ik een minderwaardigheidsgevoel, en ik raakte ervan overtuigd dat het veiliger was om niet toe te geven dat ik Joods was, om me aan te passen, op te gaan in de massa, om nooit op te vallen. Het was moeilijk om een gevoel van identiteit en 'erbij horen' te vinden. In 1938 annexeerde Hongarije Košice weer, en het voelde alsof thuis weer thuis was geworden.

Mijn moeder staat op ons balkon in Andrassy Palace, een oud gebouw dat opgedeeld is in appartementen voor gezinnen. Ze heeft een oosters tapijt over de balkonrand gehangen. Ze maakt niet schoon, ze viert feest. Admiraal Miklós Horthy, Zijne Doorluchtigheid de Regent van het koninkrijk Hongarije, komt vandaag langs om onze stad formeel welkom te heten in Hongarije. Ik begrijp de opwinding en trots van mijn ouders. We horen erbij! Vandaag zal ook ik Horthy verwelkomen. Ik voer een dans op. Ik draag Hongaarse klederdracht: een felgekleurd wollen vest en een rok waar bontgekleurde bloemen op geborduurd zijn, een witte bloes met pofmouwmpjes, linten, kant en rode laarsjes. Als ik de grand battement doe bij de rivier, klapt Horthy. Hij omarmt de dansers. Hij omarmt mij.

'Dicuka, ik zou willen dat we blond haar hadden, net als Klara,' fluistert Magda als we in bed liggen.

We zijn nog steeds jaren verwijderd van het uitgaansverbod en de discriminerende wetten, maar Horthy's optocht is het beginpunt van alles wat er gaat komen. Het Hongaarse burgerschap heeft aan de ene kant gezorgd voor het gevoel erbij te horen, maar aan de andere kant voor uitsluiting. We zijn zo blij dat we onze moedertaal weer kunnen spreken, om te worden geaccepteerd als Hongaren, maar die acceptatie hangt af van onze assimilatie. Buren stellen bijvoorbeeld dat alleen etnische Hongaren die niet Joods zijn traditionele klederdracht mogen dragen.

'Het is beter om niet te laten merken dat je Joods bent,' waarschuwt

mijn zus Magda mij. ‘Het zorgt er namelijk alleen maar voor dat andere mensen prachtige dingen van je willen afpakken.’

Magda is de oudste; zij brengt de wereld naar me toe. Ze deelt details met mij, vaak zorgwekkende dingen, die ik kan bestuderen en waar ik over na kan denken. In 1939, het jaar dat Duitsland Polen binnenvalt, trekken er Hongaarse nazi's – *nyilas* – in het appartement onder dat van ons in Andrassy Palace. Ze spugen naar Magda. Daarna zetten ze ons eruit. We verhuizen naar een nieuw appartement, aan de Kossuth Lajos utca 6, in een zijstraat in plaats van aan de hoofdweg, iets wat minder handig is voor mijn vaders eigen zaak. Het appartement is beschikbaar omdat de vorige bewoners, een andere Joodse familie, naar Zuid-Amerika zijn vertrokken. We kennen meerdere Joodse families die Hongarije hebben verlaten. Mijn vaders zus Matilda is al jaren geleden geëmigreerd. Zij woont nu in New York, in een buurt die The Bronx heet, in een Joodse immigrantenwijk. Haar leven in Amerika lijkt beperkter dan dat van ons. Wij hebben het niet over weggaan.

Zelfs in 1940, als ik dertien ben en de *nyilas* Joodse mannen in Kassa bijeen beginnen te drijven om ze naar een werkkamp te sturen, voelt het alsof de oorlog ver weg is van ons. Mijn vader wordt niet meegenomen. Niet meteen. We gebruiken ontkenning als bescherming. Als we er geen aandacht aan besteden, kunnen we ongemerkt doorgaan met ons leven. We kunnen in gedachten een veilige plek maken van de wereld. We kunnen onszelf onzichtbaar maken zodat we niet gekwetst worden.

Maar op een dag in juni 1941 zit Magda op haar fiets als de sirenes beginnen te loeien. Ze sprint drie straten verder om zichzelf in veiligheid te brengen in het huis van onze grootouders, maar ze ontdekt dat het halve huis verdwenen is. Zij hebben het godzijdank overleefd. Maar hun huisbazin niet. Het was een enkele aanval, één wijk platgelegd door één bombardement. We krijgen te horen dat de Russen verantwoordelijk zijn voor de puinhoop en de doden. Niemand gelooft dit, en toch kan niemand het ontzenuwen. We hebben geluk gehad en zijn tegelijkertijd kwetsbaar. De enige echte waarheid is de berg stenen op de plek waar eens een huis stond. Verwoesting en gebrek, dat worden de feiten. Hongarije voegt zich bij Duitsland voor Operatie Barbarossa. We vallen Rusland binnen.

Rond deze tijd moeten we de gele ster gaan dragen. De truc is om hem te verstoppen, om hem te bedekken met je jas. Maar zelfs als mijn ster

niet zichtbaar is, voelt het alsof ik iets slechts heb gedaan, iets strafbaars. Wat is mijn onvergeeflijke zonde? Mijn moeder zit altijd naast de radio. Als we bij de rivier picknicken, vertelt mijn vader verhalen over hoe hij een krijgsgevangene was in Rusland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ik weet dat zijn ervaringen als krijgsgevangene – zijn trauma, hoewel ik dan nog niet weet hoe ik het moet noemen – iets te maken hebben met het feit dat hij varkensvlees eet, met het feit dat hij afstand heeft genomen van religie. Ik weet dat oorlog de kern van zijn verdriet vormt. Maar de oorlog, deze oorlog, is nog steeds ergens anders. Ik kan hem negeren, en dat doe ik dan ook.

Na school breng ik altijd vijf uur door in de balletstudio, en ik begin ook met turnen. Hoewel het in eerste instantie als een aanvullende oefening voor ballet is bedoeld, ontwikkelt het turnen zich al snel tot een net zo grote passie, een net zo grote kunst. Ik ga bij een leesclub, een groep die bestaat uit meisjes van mijn privégymsnasium en leerlingen van een privéjongensschool in de buurt. We lezen Stefan Zweigs *Marie Antoinette: Portret van een middelmatig karakter*. We praten over de manier waarop Zweig schrijft over geschiedenis van binnenuit, vanuit de gedachten van één persoon. In de leesclub zit een jongen die Eric heet. Hij merkt me op een dag op. Elke keer als ik wat zeg, zie ik hem aandachtig naar me kijken. Hij is lang, heeft sproeten en rossig haar. Ik stel me Versailles voor. Ik stel me Marie Antoinettes boudoir voor. Ik stel me voor hoe ik Eric daar tref. Ik weet niets over seks, maar ik ben romantisch aangelegd. Ik zie dat hij naar mij kijkt, en ik vraag me af: hoe zouden onze kinderen eruitzien? Zouden ze ook sproeten hebben? Eric spreekt me na de discussie even aan. Hij ruikt zo lekker, naar frisse lucht, naar het gras op de oevers van de rivier de Hornád, waar we al snel wandelingen zullen maken.

Vanaf het begin gaat onze relatie de diepte in. We praten over literatuur. We praten over Palestina (hij is een toegewijde zionist). Dit is niet de tijd van zorgeloos uitgaan; onze band is geen bevlieging, geen kalverliefde. Dit is liefde in oorlogstijd. De avondklok is ingesteld voor Joden, maar we sluipen op een avond het huis uit zonder onze gele sterren te dragen. We staan in de rij bij de bioscoop. We vinden onze zitplaatsen in het donker. Het is een Amerikaanse film met Bette Davis in de hoofdrol. De Amerikaanse titel ervan, zo kom ik later te weten, is *Now, Voyager*, maar in het Hongaars heet hij *Utazás a múltból*, oftewel *Reis naar*

het verleden. Bette Davis speelt een ongetrouwde dochter die getiraniseerd wordt door haar overheersende moeder. Ze probeert zichzelf en haar vrijheid te vinden, maar wordt constant naar beneden gehaald door haar moeders kritiek. Eric ziet het als een politieke metafoor over zelfbeschikking en eigenwaarde. Ik zie de schimmen van mijn moeder en Magda: mijn moeder die Eric aanbidt, maar Magda straft voor haar vele uitgaan met verschillende jongens; mijn moeder die mij smeekt om meer te eten, maar weigert om een bord op te scheppen voor Magda; mijn moeder die vaak stil en introspectief is, maar woedend op Magda; mijn moeder wier woede, hoewel hij nooit op mij gericht is, me toch angst aanjaagt.

De strijd binnen ons gezin, het front met Rusland dat dichterbij komt... we weten nooit wat er nu weer staat te gebeuren. In de duisternis en de chaos van onzekerheid maken Eric en ik ons eigen licht. Elke dag, terwijl onze vrijheid en keuzes steeds beperkter worden, plannen we onze toekomst. Onze relatie is als een brug waarover we van de huidige zorgen naar toekomstige vreugde kunnen lopen. Plannen, passie, beloftes. Misschien dat de onrust om ons heen ons de gelegenheid geeft om toegewijder te zijn, elkaar minder vragen te stellen. Niemand anders weet wat eraan zit te komen en wat weer voorbijgaat, maar wij weten dat wel. We hebben elkaar en de toekomst, een leven samen dat we net zo duidelijk voor ons zien als onze handen wanneer we elkaar vasthouden. Op een dag in augustus in 1943 gaan we naar de rivier. Eric neemt een fototoestel mee en maakt foto's van mij in badpak terwijl ik de spagaat doe in het gras. Ik stel me voor hoe we die foto op een dag aan onze kinderen zullen laten zien. Hoe we hun zullen vertellen dat onze liefde en toewijding oprecht waren.

Als ik die dag thuiskom, is mijn vader weg. Hij is naar het werkkamp gebracht. Maar hij is kleermaker, hij is apolitek. Hoe kan hij een bedreiging voor iemand vormen? Waarom hebben ze hem uitgekozen? Heeft hij een vijand? Er zijn een heleboel dingen die mijn moeder me niet wil vertellen. Komt dat doordat ze het gewoon niet weet? Of beschermt ze me? Of zichzelf? Ze spreekt niet openlijk over haar zorgen, maar in de lange maanden dat mijn vader weg is, kan ik voelen hoe verdrietig en bang ze is. Ik merk op dat ze meerdere maaltijden probeert te bereiden met één kip. Ze krijgt migraineaanvallen. We nemen een huurder om het verlies aan inkomen te compenseren. Hij heeft een winkel aan de

overkant van de straat van ons appartement, en ik zit vele uren in zijn winkel om in de buurt van zijn troostende aanwezigheid te zijn.

Magda, die in wezen nu volwassen is en niet langer op school zit, achterhaalt op de een of andere manier waar onze vader zit en zoekt hem op. Ze ziet hem wankelen onder het gewicht van een tafel die hij van de ene plek naar een andere moet tillen. Dat is het enige wat ze me vertelt over haar bezoek. Ik weet niet wat dit betekent. Ik weet niet welk werk mijn vader gedwongen wordt te doen in gevangenschap, ik weet niet hoe lang hij een gevangene zal zijn. Ik heb twee beelden van mijn vader. Een ervan zoals ik hem mijn hele leven heb gekend, met een sigaret in zijn mondhoek, meetlint om zijn nek, krijt in zijn hand om een patroon te tekenen op dure stof, zijn ogen glinsterend, klaar om in gezang uit te barsten, om een grap te vertellen. En deze nieuwe: dat hij een tafel optilt die te zwaar is, op een plek zonder naam, in niemandsland.

Op mijn zestiende verjaardag blijf ik thuis van school omdat ik verkouden ben. Eric komt naar ons appartement om zestien rozen en mijn eerste lieve zoen af te leveren. Ik ben blij, maar ook verdrietig. Waar kan ik me aan vasthouden? Wat is blijvend? Ik geef de foto die Eric van me maakte op de rivieroever aan een vriendin. Ik weet niet meer waarom. Om hem veilig te bewaren? Ik had geen voorgevoel dat ik snel weg zou zijn, lang voor mijn volgende verjaardag. Toch moet ik op de een of andere manier hebben geweten dat ik iemand nodig had om het bewijs van mijn leven te bewaren, dat ik bewijs van mezelf om me heen moest planten zoals je zaadjes uitstrooit.

Ergens in het vroege voorjaar, na zeven of acht maanden in het werkkamp, komt mijn vader terug. Het is een godsgeschenk. Hij is net op tijd vrijgelaten voor het Pesachfeest, dat over ongeveer twee weken zal plaatsvinden. Dat is wat we denken. Hij pakt zijn meetlint en krijt weer op. Hij praat niet over waar hij is geweest.

Op een dag, een paar weken na zijn terugkomst, zit ik op de blauwe mat in het turnlokaal. Ik warm me op door vloeroefeningen te doen, ik spits mijn tenen, strek mijn voeten uit, strek mijn benen, armen, nek en rug. Ik voel me weer mezelf. Ik ben niet meer dat loensende onderdeurtje dat bang is om haar naam te zeggen. Ik ben niet de dochter die bang is voor haar gezin. Ik ben een kunstenaar en een sporter, mijn lichaam is sterk en lenig. Ik heb niet het uiterlijk van Magda en ik ben ook niet beroemd zoals Klara, maar ik heb mijn lenige en expressieve lichaam,

het ontluikende bestaan ervan is het enige wat ik nodig heb. Mijn training, mijn vaardigheden... Mijn leven loopt over van de mogelijkheden. De besten in onze turnklas hebben een olympisch trainingsteam gevormd. De Olympische Spelen van 1944 zijn afgelast vanwege de oorlog, maar dat geeft ons meer tijd om ons voor te bereiden om mee te doen aan de volgende.

Ik doe mijn ogen dicht en breng mijn armen en bovenlichaam naar mijn benen toe. Mijn vriendin stoot me aan met haar teen en ik til mijn hoofd op. Ik zie dat onze coach recht op mij af komt lopen. We zijn zo ongeveer verliefd op haar. Het heeft niets met lichamelijke aantrekkingskracht te maken. Het is heldenverering. Soms nemen we de lange weg naar huis zodat we langs haar huis lopen in de hoop een glimp van haar op te vangen door het raam. We zijn jaloers op wat we niet weten over haar leven. Met het vooruitzicht op de Olympische Spelen als de oorlog eenmaal voorbij is, haal ik een groot deel van de zin van mijn bestaan uit de steun van de coach en haar geloof in mij. Als ik in staat ben om alles wat ze me kan leren in me op te nemen, en als ik haar geloof in mij kan waarmaken, dan liggen er geweldige dingen voor me in het verschiet.

‘Editke,’ zegt ze terwijl ze mijn mat nadert. Ze gebruikt mijn formele naam, Edith, maar voegt er een verkleiningsuitgang aan toe. ‘Ik wil je even spreken.’ Haar vingers glijden lichtjes over mijn rug als ze me de hal in leidt.

Ik kijk haar verwachtingsvol aan. Misschien heeft ze mijn vooruitgang op het paard gezien. Misschien wil ze dat ik vandaag het team leid bij de strekoefeningen aan het einde van de les. Misschien wil ze me uitnodigen om bij haar te komen eten. Ik ben er klaar voor om ja te zeggen nog voordat ze het zelfs maar heeft gevraagd.

‘Ik weet niet hoe ik je dit moet zeggen,’ begint ze. Ze bestudeert mijn gezicht en kijkt dan weg naar het raam, waar de stralen van de ondergaande zon door naar binnen vallen.

‘Is er iets met mijn zus?’ vraag ik, nog voordat ik beseft dat er een afgrijselijk beeld in mijn hoofd ontstaat. Klara studeert nu aan het conservatorium in Boedapest. Onze moeder is naar Boedapest afgereisd om Klara’s concert bij te wonen en haar op te halen voor Pesach. Terwijl mijn coach ongemakkelijk naast me staat in de hal en niet in staat is om me aan te kijken, maak ik me er zorgen over dat hun trein ontspoord is. Het is te vroeg in de week voor hen om al op weg te zijn naar huis, maar dat

is de enige tragedie die ik kan bedenken. Zelfs in tijden van oorlog is de eerste ramp die bij me opkomt een mechanische, een tragedie door menselijk falen, niet door mensen bedacht, hoewel ik me bewust ben van het feit dat sommige van Klara's leraren, waaronder een paar niet-gelovigen, Europa al zijn ontvlucht omdat ze bang zijn voor wat er komen gaat.

'Je familie is in orde.' Haar toon stelt me niet gerust. 'Edith, dit is niet mijn keuze. Maar ik moet degene zijn die je vertelt dat jouw plaats in het olympisch trainingsteam naar iemand anders gaat.'

Ik heb het gevoel dat ik moet overgeven. Ik voel me ontheemd. 'Wat heb ik gedaan?' Ik loop in gedachten alle maanden van serieus trainen door om te zien wat ik verkeerd heb gedaan. 'Ik begrijp het niet.'

'Mijn kind,' zegt ze. Nu kijkt ze me recht aan, wat erger is, omdat ik kan zien dat ze huilt, en op dit moment, als mijn dromen worden verscheurd zoals krantenpapier bij de slagerij, wil ik geen medelijden voor haar voelen. 'De naakte waarheid is dat je vanwege je achtergrond niet langer mee mag doen.'

Ik denk aan alle kinderen die naar me hebben gespuugd en me een vieze Jood hebben genoemd, en aan mijn Joodse vrienden die niet meer naar school gaan om te voorkomen dat ze lastig worden gevallen, en die nu les krijgen via de radio. 'Als iemand naar je spuugt, dan spuug je terug,' heeft mijn vader me geïnstrueerd. 'Dat is wat je doet.' Ik overweeg om mijn coach te bespugen. Maar terugvechten zou betekenen dat ik haar verwoestende nieuws accepteer. Ik wil het niet accepteren.

'Ik ben niet Joods,' zeg ik.

'Het spijt me, Editke,' zegt ze. 'Het spijt me zo. Ik wil je nog steeds in de klas hebben. Ik wil je vragen of je alsjeblieft het meisje dat jou gaat vervangen in het team wilt trainen.' Weer haar vingers op mijn rug. Over een jaar zal mijn rug gebroken zijn op precies de plek die zij nu streeft. Binnen enkele weken zal mijn eigen leven op het spel staan. Maar hier in de hal van mijn geliefde turnstudio voelt het alsof mijn leven al voorbij is.

In de dagen die volgen op mijn verwijdering uit het olympisch trainingsteam bedenk ik op welke manier ik wraak ga nemen. Het zal geen haatwraak zijn, maar de wraak van perfectie. Ik zal mijn coach laten zien dat ik de beste ben. De meest talentvolle sporter. De beste trainer. Ik zal mijn vervanger zo nauwgezet trainen dat ik daardoor zal bewijzen wat een

fout ze hebben begaan door me uit het team te zetten. Op de dag dat mijn moeder en Klara zijn teruggekomen uit Boedapest doe ik radslagen over het rode tapijt in de hal naar ons appartement en fantaseer ik dat mijn vervangster mijn invalster is en ik de beroemde ster.

Mijn moeder en Magda zijn in de keuken. Magda snijdt appels in stukjes voor de charoset. Moeder mengt het matsmeel. Ze staan met boze hoofden over hun werk gebogen en merken amper op dat ik binnenkom. Zo is hun relatie nu. Ze maken de hele tijd ruzie en als ze geen ruzie maken, behandelen ze elkaar wel alsof ze midden in een woordwisseling zitten. Hun ruzies gingen altijd over eten, moeder die altijd bezorgd was over Magda's gewicht. Maar nu is het conflict uitgegroeid tot een algemene en voortdurende vijandigheid. 'Waar is Klarie?' vraag ik terwijl ik wat gehakte walnoten uit een kom gris.

'In Boedapest,' antwoordt Magda. Mijn moeder smijt haar kom op het aanrecht. Ik wil vragen waarom mijn zus niet bij ons is voor de feestdagen. Heeft ze echt de muziek boven ons verkozen? Of mocht ze geen les missen voor een feestdag die geen van haar medestudenten viert? Maar ik vraag niets. Ik ben bang dat mijn vragen de overduidelijke, sluimerende woede van mijn moeder tot een kookpunt zullen brengen. Ik trek me terug in de slaapkamer die we met zijn allen delen: mijn ouders, Magda en ik.

Op elke andere avond, in het bijzonder op een feestdag, zouden we ons rond de piano opstellen, het instrument dat Magda speelt en waarop ze heeft geoefend sinds haar kindertijd. Magda en mijn vader zouden elkaar afwisselen om ons te begeleiden bij het zingen. Magda en ik waren geen wonderkinderen zoals Klara, maar we hadden toch een creatieve passie die onze ouders herkenden en aanmoedigden. Nadat Magda had gespeeld, zou het mijn beurt zijn om op te treden. 'Dans, Dicuka!' zou mijn moeder zeggen. En ook al klonk het meer als een eis dan als een uitnodiging, ik zou genieten van de aandacht en lof van mijn ouders. Dan zou Klara, de hoofdattractie, op haar viool spelen en mijn moeder zou er als getransformeerd uitzien. Maar er is geen muziek in ons huis vanavond. Voor de maaltijd probeert Magda me op te vrolijken door me te herinneren aan eerdere seideravonden waarop ik sokken in mijn beha stopte om indruk te maken op Klara, om haar te laten zien dat ik een vrouw was geworden in de tijd dat ze weg was. 'Nu heb je je eigen vrouwelijkheid waarmee je kunt pronken,' zegt Magda. Aan de seidertafel gaat ze

door met haar streken door met haar vingers in het glas wijn te roeren dat we volgens het gebruik neerzetten voor de profeet Elia. Elia die de Joden voor het gevaar behoedt. Op elke andere avond zou mijn vader misschien lachen, in weerwil van zichzelf. Op elke andere avond zou mijn moeder met een strenge berisping een einde maken aan de gekkigheid. Maar vanavond is onze vader te zeer afgeleid om het op te merken, en onze moeder is te bezorgd over Klara's afwezigheid om Magda ferm toe te spreken. Als we de deur van het appartement openzetten om de profeet binnen te laten, voel ik een rilling die niets te maken heeft met de koele avondlucht. Ergens diep vanbinnen weet ik hoezeer we nu bescherming nodig hebben.

'Heb je het consulaat geprobeerd?' vraagt mijn vader. Hij doet niet eens meer alsof hij de seideravond leidt. Niemand, uitgezonderd Magda, kan eten. 'Ilona?'

'Ja, ik heb het consulaat geprobeerd,' antwoordt mijn moeder. Het is alsof ze haar deel van het gesprek vanuit een andere kamer voert.

'Vertel me nog eens wat Klara zei?'

'Nog een keer?' protesteert mijn moeder.

'Nog een keer.'

Ze vertelt het uitdrukingsloos terwijl haar vingers zenuwachtig met een servet spelen. Klara had haar gebeld in het hotel om vier uur die ochtend. Klara's professor had haar zojuist verteld dat een voormalig professor van het conservatorium, Béla Bartók, een bekende componist, had gebeld vanuit Amerika met de waarschuwing dat de Duitsers in Tsjecho-Slowakije en Hongarije het net rond de Joden zouden sluiten; de Joden zouden in de ochtend worden gedeporteerd. Klara's professor verbood haar om terug te keren naar Kassa. Hij wilde dat ze er bij mijn moeder op aandrong om ook in Boedapest te blijven en een bericht te sturen naar de rest van de familie om ook te komen.

'Ilona, waarom ben je naar huis gegaan?' kreunt mijn vader.

Mijn moeder werpt hem een vernietigende blik toe. 'Hoe moet het dan met alles wat we hier hebben opgebouwd? Moeten we dat zomaar achterlaten? En als jullie drieën Boedapest niet hadden kunnen bereiken? Wil je dat ik daarmee had geleefd?'

Ik besef niet dat ze doodsbang zijn. Ik hoor alleen maar de beschuldigingen en teleurstelling die mijn ouders routineus naar elkaar doorspelen als een zielloze klos door een weefgetouw. Dit is wat je hebt gedaan.

Dit is wat je niet hebt gedaan. Dit is wat je hebt gedaan. Dit is wat je niet hebt gedaan. Later zal ik erachter komen dat dit niet slechts hun gebruikelijke gekibbel is, maar dat er een verhaal achter zit en dat er een gewicht hangt aan het meningsverschil dat ze nu hebben. Tickets om naar Amerika te gaan die mijn vader heeft afgewezen. Een Hongaarse ambtenaar die mijn moeder heeft benaderd met valse papieren voor de hele familie, en die erop aandrong dat we zouden vluchten. Later komen we erachter dat ze allebei een kans hadden om een andere keuze te maken. Nu lijden ze onder hun spijt, en ze verhullen hun spijt met verwijten.

‘Kunnen we de vier vragen doen?’ vraag ik om de mistroostigheid van mijn ouders te doorbreken. Dat is mijn taak in het gezin. De vrede stichter zijn voor mijn ouders, voor Magda en mijn moeder. Welke plannen er buitenshuis worden gemaakt, ik heb er geen vat op. Maar in ons huis heb ik een rol te vervullen. Het is mijn taak om als jongste kind de vier vragen te stellen. Ik hoef zelfs mijn Haggada niet open te slaan. Ik ken de tekst uit mijn hoofd. ‘Waarom is deze avond anders dan alle andere avonden?’ begin ik.

Na de maaltijd loopt mijn vader langs de tafel en hij kust ieder van ons op het hoofd. Hij huilt. Waarom is deze avond anders dan alle andere avonden? Voordat de zon opkomt, zullen we dat weten.